

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 95 1974

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: Örjan Lindberger, Inge Jonsson

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

lingskraft, mod och engagemang av radikala kvinnor i »The Fabian Society» och av suffragetterna.

T. o. m. vid sin skildring av Jeanne d'Arc i dramat *Saint Joan*, 1923, har Shaw haft dem aktuella och yttrade i ett radiotal: »If you read Miss Pankhurst, you will understand a great deal more about the psychology of Joan and her position at the trial, than you will by reading the historical accounts [...]»

SL sammanställer Mrs Warren's Profession, 1894, med dåtidens skandalomsusade avslöjanden av »vit slavhandel» i England och de engelska universitetens öppnande för kvinnor.

Major Barbara ses i relation till de möjligheter unga flickor, som opponerade mot den viktorianska kvinnorollen, erbjöds inom Frälsningsarmén, därför att man där tolkade Bibeln positivt till kvinnors predikande. Som bakgrund till Pygmalion belyses flickors utbildningssituation, särskilt inom lägre samhällsklasser, och till *Getting married* tas dåtidens kvinnodiskriminerande äkten-skapslagstiftning upp etc.

Det är informationer som gör att dramernas tendens kommer närmare och blir angelägnare.

Man frågar sig bara, varför metoden frångås i behandlingen av *Saint Joan*. Shaw har tydligen varit förtjust i Jeanne d'Arcs »okvinnliga» svar i de autentiska rättegångsprotokollen. När hon vägrade rätta sig efter traditionella seder beträffande kvinnlig klädedräkt och kvinnliga sysslor, sa hon t. ex.: »There are plenty of other women to do it; but there is nobody to do my work». Jeanne d'Arc kanoniserades 1920, och Shaw har uppenbarligen inte bara tänkt på suffragetterna, när han skrev dramat, utan också på kvinnouppfattningar och kvinnors villkor under medeltiden, vilket avhandlingen tyvärr inte går in på.

Personregister saknas, men avhandlingen är för övrigt lätt att hitta i och lämplig för undervisningsändamål genom välvalda citat och lättläst stil.

Karin Westman Berg

Ronny Ambjörnsson: *Samhällsmodern. Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896*. Institutionen för idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet. (Stencil.) 1974.

Ronny Ambjörnssons avhandling för doktorsexamen har enligt hans egen utsago i förordet en lång förhistoria, vilket kan förklara dess heterogena karaktär. Den senare delen av boken är en genetisk studie över »Ellen Keys syn på kvinnan och äktenskapet till och med 1896»; detta avsnitt som uppstår drygt hälften av den voluminösa sten-

cilen var ursprungligen en licentiatavhandling framlagd på Henrik Sandblads seminarium. Ambjörnssons framställning här ansluter sig nära i uppläggningsen till min doktorsavhandling, *Ellen Keys väg från kristendom till livstro* (1953), men genom sin tålmodiga och samvetsgranna koncentration på alla hennes uttalanden i kvinnofrågan (jfr min avhandling s. 396 f., not 46) ger författaren en tydligare bild än man haft förut av de många skiftningar som Ellen Keys kvinnosyn genomgick fram till de båda stridsskrifterna från 1896, *Missbrukad kvinnokraft* samt *Kvinnopsykologi och kvinnlig logik*. Också *Verdandiskriften Socialism och individualism* (1895) blir föremål för behandling.

Ambjörnsson kan väl inte ha undgått att uppmärksamma en uppsats i *Samblaren* 1967 om Ellen Key och nititioalets kulturdebatt, men han har inte utnyttjat den för sin undersökning. Han talar (s. 146, 247) om ett brevkoncept vari Ellen Key berättar om sin Nietzsche-läsning: »Brevet som [också!] i andra avseenden är intressant, ligger undansticket i en bunt anteckningar av annan karaktär.» På vaga grunder vill Ambjörnsson datera »brevet» till sommaren 1895. Jag har (*Samblaren* 1967, s. 30 ff.) uppehållit mig vid Ellen Keys Nietzsche-tillägnelse på Skagen sommaren 1896 och vid den förälskelse i Gustaf Steffen som kommer till uttryck i brevkonceptet. »Han är en genialisk människa i hög grad och av de få andliga övermänniskorna, vilkas omdöme man skattar», skrev hon till Heidenstam den 4 april 1896. Ambjörnsson hade haft skäl att föra in såväl den unge Gustaf Steffen som den tyske socialisten Georg von Vollmar ännu mer i bilden. En anteckningsbok (*Ellen Keys samling* 2:9. *Kungl. Bibl.*) visar hur Ellen Key i anslutning till sin utlandsresa 1890 och ett besök hos Vollmars orienterar sig i »fundamentala socialistiska skrifter»; 1894 då hon på sommaren ånyo besökte makarna i Bayern, utkämpade Georg von Vollmar heta duster med August Bebel. I *Julfacklan* 1894 porträtterade Branting de båda »prövade, världsbekanta kämparna för socialdemokratin». Ambjörnsson som ägnar ett kapitel åt att studera det sociala perspektiv som Ellen Key tecknade i *Individualism och socialism* hade med fördel kunnat utnyttja Anton Antonssons stora artikel i samma socialdemokratiska jultidning 1895 om Ellen Keys skrift. Antonsson framhöll att Ellen Key som själv erkänt att hon inte förstod »frågans nationalekonomiska sida», bedömde socialismen mer som en »kulturföreteelse» än som en »klasskamp». »Varmt och gripande har emellertid fröken Key skildrat det nuvarande samhällets olägenheter, hur massproduktionen och konkurrensen inverkar på individerna, bland vilka dagliga offer krävas bland små industriidkare, litteratörer, artister m. fl. [...] och då de äkten-

skapliga känslorna genom ekonomins inverkan förkrympas eller förvildas, så önskar hon, liksom alla de få stora, ädla och tänkande andarna bland de borgerliga elementen, att samhället måtte omdanas.» Antonsson opponerar sig emellertid mot Ellen Keys bekännelse till *anarkismens* ideal. En ideell anarkism företrädde, menar han, »av några få vetenskapsmän, filosofer och författare, [. . .] för vilka friheten är allt.» Det var inte nog att vara »frisinnad», heter det vidare, även om man som Ellen Key slitit bort trikoloren för ögonen och blivit »frisinnad för nutiden»; man måste också förstå hela betydelsen av klasskampen och proletärrörelsen. Hjalmar Branting skulle i Social-Demokraten 1898 komma att attackera »herrar och damer salongsanarkister» – Ibsen, Ellen Key o. a. – som gjorde sig till förespråkare för det falska, absoluta frihetsbegrepp *bourgeoisin* ständigt tagit på entreprenad! Till försvar för Ellen Key gentemot Branting framträdde Mauritz Hellberg med en ledare i Karlstadstidningen (1 juni 1898). En ekonomisk utjämning av livsvillkoren som skänkte alla en tryggad och människovärdig existens gav bara en grund för framtidens kultursamhälle, betonade Hellberg; »detta kunde inte uppbyggas av något annat material än förädlade personligheter.» Det är talat helt i Ellen Keys och Gustaf Steffens anda. Och i Hjalmar Öhrvalls, kan man tillfoga; som god verandiliberalt och Mill-lärjunge hade Öhrvall nagelfarit Ellen Keys skrift om Individualism och socialism i manuskript och härvid med tillfredsställelse kunnat konstatera att hon inte lät den individuella friheten komma för mycket i kläm!

Ellen Key framhöll 1898 att Ibsen såg kvinnorna som vägleda av en säkrare instinkt än männen; i Missbrukad kvinnokraft talade hon som jag påvisat i min Samlaren-uppsats i anslutning till Laura Marholm om kvinnans »vildhet, denna med själva naturarnas djupt förbundna väsensart». Århundradets snillrikaste kvinnor var alla eniga om att kvinnan inte kan leva lika aktivt och intensivt inom två olika livsområden, förklarade Ellen Key och stödde sig därvid i sin följskrift *Kvinnopsykologi* och kvinnlig logik på »Tysklands enda geniala kvinna, Laura Marholm» men också på »Englands finaste kvinnliga penna, George Egerton». Det är »valfrändskaper» som Ellen Key lärde känna på 1890-talet. Ronny Ambjörnsson har ju tyvärr inte behandlat Ellen Keys förkunnelse kring sekelskiftet; jag anser att det hade varit ett mer fruktbarande grepp att inte med samma utförlighet behandla Ellen Keys »syn på kvinnan och äktenskapet till och med 1896» (Ambjörnssons anslutning till framställningen i min doktorsavhandling är ännu större än vad som framgår av noternas hänvisning) och i gengäld ställa Ellen Key som »sekelskiftets tongivande opinionsbildare» i fråga om idealise-

ringen av familjen och hemmet (jfr förordet) direkt i centrum. Ambjörnsson har emellertid efter sin genomplöjning av Ellen Keys otryckta »tankeböcker» och annat material i och för den genetiska undersökningen av Ellen Keys kvinnosyn t. o. m. Missbrukad kvinnokraft funnit andra uppgifter angelägna. »Avhandlingen måste vidgas», heter det i förordets rekapitulation. »I första hand gällde det att analysera kvinnorörelsens strategi [. . .] Det visade sig snart att kvinnorörelsen inte var enhetlig utan sönderföll i två riktningar, en borgerlig och en socialistisk med bara delvis lika program.» Så långt är allt gott och väl; men problematiken sönderföll som Ambjörnsson konstaterar »i en serie frågor som alla tycktes innefatta varandra som kinesiska askar. Frågan blev med vilken av dessa askar undersökningen skulle ta sin början.» Ambjörnsson är så vitt jag vet marxist till sin åskådning och han har i anslutning till Marx och Engels velat se produktionen av idéer och föreställningar som först och främst omedelbart sammanflätade med människornas materiella verksamhet. Sålunda försätts läsaren av hans avhandling allra först till »kvinnans faktiska villkor» i jordbrukssamhället; en utgångspunkt utgör Gunnar Quists båda grundläggande arbeten *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846* samt Fredrika Bremer och kvinnans emancipation. Ambjörnsson har läst in sig väl i den socialhistoriska litteraturen och ger en summering av den reformverksamhet som ägde rum i riksdagen och på andra håll i fråga om bl. a. den ogifta kvinnans ställning. Några mer outrerade slutsatser drar han emellertid inte. Ett följande avsnitt som behandlar »Den borgerliga kvinnorörelsen i Sverige», har likaså en sammanfattande karaktär; speciellt granskas *Tidskrift för hemmets inställning* i en rad frågor, Fredrika Bremerförbundets första verksamhet och tidskriften *Dagnys första decennium 1886–96*. Mer problemdebatterande är de sidor som berör »den splittring av kvinnosaken» som framträder i Sverige på 1880- och 90-talen. Ambjörnsson betecknar som vattendelare mellan den traditionella kvinnorörelsen och kvinnosakens nya, mer radikala debattörer dessa senares form av individualism och erotisk idealism samt »arbetarfrågan». »Äktenskapsfrågan, sedlighetsfrågan, arbetarfrågan blev sprickor i det borgerliga samhället vilka blottade en ny medvetenhet [. . .]» Den bara alltför skissartade redogörelsen för »den socialdemokratiska kvinnorörelsen» i Tyskland och för kvinnofrågans behandling inom den tyska socialdemokratin har onekligen en viss relevans för studiet av Ellen Keys skrift *Individualism och socialism*. I denna hänvisar Ellen Key emellertid vid sidan av Georg von Vollmar till engelska socialisterna. Ambjörnsson synes mig förtjänstfullt klarlägga hennes anslutning till författare som

William Morris och A. R. Wallace, evolutionsbiologen.¹

Ett i hög grad diskutabelt idéhistoriskt parti i bokens förra hälft söker skilja mellan tre idétraditioner: familjeprincipen, personlighetsprincipen samt något som Ambjörnsson efter Thorild vill beteckna som »Kvinnokönets naturliga höghet». Indelningsgrunden är förvisso olycklig och långsökt och speciellt laborerar Ambjörnsson med personlighetsprincipen på ett sätt som redan vid disputationen inbjöd till hård kritik. Lyckligtvis har detta lösa idéhistoriska schema inte i alltför hög grad fått slå igenom i den till Ellen Keys egen syn på kvinnan och äktenskapet knutna framställningen. Jag återvänder nu till detta senare (men alltså tidigare utarbetade) parti som onekligen utgör ett gediget bidrag till Ellen Key-forskningen.

De gifta kvinnorna talar, heter det i »tankebok» IX i en otryckt anteckning som Ambjörnsson förbigår, »mot de ogiftas frigörelse och orera om den kvinnliga kallelsen av maka och moder med de rikas bottenlösa egoism». Var det den ogifta kvinnans fel att denna kallelse inte blivit hennes, frågar Ellen Key. »Är det rättvist att hon i namnet av den lycka som blir henne nekad berövas det bröd eller det arbete som kan komma henne något att glömma denna förlust.» Ambjörnsson framhåller i sitt ingående studium av »tankeböckernas» många anteckningar om kvinnan, hennes ställning och natur att där ryms bestämda uttalanden för kvinnans emancipation mot bakgrund av den sjunkande äktenskapsfrekvensen och han avläser »en viss förändring i Ellen Keys ställningstaganden i yrkes- och utbildningsfrågor». Han uppmärksammar faderns inflytande — kvinnans sanna emancipation förklarade Emil Key 1851 med ett citat från Fredrika Bremer innebära att »bliva gudaföderska åt en ny värld» — och han ger Ellen Key rätt när hon vid sekelskiftet hävdade att den grundsyn som dikterade hennes ställningstaganden i kvinnofrågan fanns utformad redan under ungdomsåren. Ellen Key talar själv i Missbrukad kvinnokraft om sin »erotiska idealism». Jag har i uppsatsen »Ellen Key, Almqvist och sekelskiftets idédebatt» (Samtid och Framtid 1951) uppvisat hennes tidiga anslutning till C. J. L. Almqvists äktenskapssyn.

Georg Brandes vars betydelse för Ellen Key har behandlats av Holger Ahlenius och av mig, dröjer Ambjörnsson påfallande litet vid. Denne synes mig genomgående hålla en fin ton som visar en verklig inlevelse i materialet. Om Ellen Key och hennes väninnor, Anna Whitlock m. fl.

skriver han sålunda: »Det är ingen unken provincialism, ingen instängd mamsellkammare som andas ur deras brev. Man befann sig mitt i idéstridernas Europa, man flyttade hemmafionerna alltefter de kontinentala frontförskjutningarna.» (S. 124.) Liksom förut Axel Forsström och jag själv går Ambjörnsson grundligt in på Ellen Keys vänskap med Urban von Feilitzen; bara »på någon enstaka punkt» säger han sig ha funnit anledning att diskutera den bild som tidigare getts av förhållandet (s. 152 not). Ambjörnsson har haft tillgång till Feilitzens dagboks brev i avskrifter gjorda av dennes dotterdotter Sonja Casparsson, som nu är avliden. (Tyvärr är avskrifterna inte fullständiga; alla mer personliga avsnitt har utelämnats.) Den bild av Feilitzens bildninggång som Forsström tecknat i sin innehållsrika avhandling (1924) blir nu i några avseenden ytterligare nyanserad. Under hösten 1881 handlar snart sagt varje brev om Ibsen; det är när Feilitzen skriver sin bok om Ibsen och äktenskapsfrågan. »Ellen Key finns vid hans sida, instämmande, tilläggande, avvisande. Feilitzen tar intryck, skriver om och rättar. Största hindret för äktenskapets förverkligande möter från mannens sida, skriver Feilitzen i en analys av Peer Gynt och frångår därmed sin tidigare uppfattning och närmar sig Keys.»

På tröskeln till åttiotalet tillägnar sig Ellen Key ett utvecklingsbiologiskt perspektiv. Jag har i min avhandling (s. 159 ff.) visat hur George Eliot ställde Ellen Key inför en sträng etik, baserad inte minst på den nya läran om förvärvade egenskapers ärftlighet. Ambjörnsson kompletterar min framställning med ett intresseväckande avsnitt (s. 200 ff.) om »de andliga naturlagarna» och tar vidare upp Spencers inställning i kvinnofrågan. »Hos Spencer kunde Ellen Key finna belägg för sina idéer om könsens polaritet och om det monogama kärleksäktenskapet [...] Kvinnans traditionella könsroll fick här en ny betoning som kunde fylla den med nytt innehåll.» Hur Ellen Key kommer »det unga Sverige» till mötes och hur hennes nya uppfattning i kvinnofrågan formuleras i uppsatsen Om reaktionen mot kvinnofrågan (1886) liksom i minnesteckningarna över Victoria Benedictsson, Sonja Kovalevsky och Anne Charlotte Leffler ägnas åtskilligt utrymme, varvid också Ellen Keys förhållande till Sophie Adlersparre träder i förgrunden. Ambjörnssons framställning utmynnar i en granskning av broschyren Missbrukad kvinnokraft, och här ges en god utgångspunkt för ett fortsatt studium av Ellen Keys kvinnoosyn. I Livslinjers första band (1903) lanserade hon ånyo och med stor värtalighet begreppet »sammällsmoderlighet».

Ulf Wittrock

¹ Morris' studium av Marx ägnas stor uppmärksamhet i Paul Meiers 800-sidiga verk *La Pensée Utopique de William Morris* (Paris 1972).